

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-1-65-12>

УДК 378.147

Грицак Н.Р.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

АКТИВІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. У статті розглядається проблема активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів зарубіжної літератури. Здійснено аналіз психолого-педагогічних підходів до поняття «активізація навчально-пізнавальної діяльності». Показано, що орієнтація викладача на особистісно-орієнтовану модель навчання сприяє активізації навчально-пізнавальної діяльності студента. Запропоновано ефективні шляхи активізації навчально-пізнавальної діяльності студента-філолога. Акцентовано увагу на специфіці роботи зі студентами гуманітарного профілю.

Ключові слова: студент-словесник, активізація навчально-пізнавальної діяльності, особистісно-орієнтована модель навчання, новітні освітні технології.

Hrytsak Nataliia

National Pedagogical Dragomanov University

INTENSIFICATION OF COGNITIVE LEARNING ACTIVITIES OF WORLD LITERATURE WOULD-BE TEACHERS

Summary. The article deals with the problem of the intensification of world literature would-be teachers cognitive learning activity. The analysis of psychological and pedagogical approaches to the concept of «intensification of cognitive learning activity» has been done. It has been shown that the orientation of the teacher on the person-oriented model of learning contributes to the intensification of the student's cognitive learning activity. The specifics of working with students in the humanitarian field have been highlighted. The effective ways of intensification of the student-philologist's cognitive learning activity have been offered in this article.

Keywords: student-philologist, intensification of cognitive learning activity, person-oriented model of learning, newest educational technologies.

Постановка проблеми. Як підготувати високоосвіченого, високопрофесійного та креативного вчителя-словесника? Яким чином вдосконалити процес фахової підготовки учителя-словесника на філологічних факультетах педагогічних університетів? Як створити сприятливі умови для успішного засвоєння студентами-філологами складного теоретичного матеріалу? Яким способом навчити студентів практично зреалізувати отримані теоретичні знання? Як оптимізувати форми і методи організації освітнього процесу? Як активізувати навчально-пізнавальну діяльність студентів? Це далеко не весь спектр окреслених питань і проблем, що намагається вирішити сучасна науково-методична спільнота України. Концептуальні положення, що прописані у Законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту», (2017); «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Концепції Нової української школи» (2016), ще більш актуалізують парадигму науково-методичних проблем і можливі шляхи їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук ефективних шляхів, методів, прийомів і способів активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів різних профілів є пріоритетним для багатьох сучасних педагогів, зокрема М.В. Артюшиної [1], Т. Бондаревої [2], Л.А. Дмитрук [5], В.І. Лозової [7], П.Г. Лузан [9], Т.Л. Шепеленко [12], Н.О. Клименко [6] та інших.

Пропонуємо розглянути поняття «активізація навчально-пізнавальної діяльності», визначення якого певною мірою залежить від розставлених дослідниками відповідних акцентів. Так, С.У. Гончаренко в «Українському педагогічному

словнику» (1997) активізацію процесу навчання тлумачить, як «удосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи учнів, яке забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність школярів у всіх ланках навчального процесу» [3, с. 21]. Т. Бондарева під навчально-пізнавальною діяльністю студента розуміє «освоєння способів та досвіду професійного рішення практичних завдань, оволодіння професійним мисленням та творчістю, тобто вона є професійно спрямованою, або іншими словами – навчально-професійною діяльністю» [2, с. 84].

Слушним є твердження Т.Л. Шепеленко, що «пізнавальна активність супроводить будь-яку самостійну дію, це, по суті, готовність (здатність і прагнення) до енергійного ініціативного володіння знаннями, докладання вольових зусиль» [12, с. 113]. Цілком погоджуємось із міркуванням дослідниці, що підвищення пізнавальної активності студентів передусім вимагає неабияких вольових зусиль до оволодіння новими знаннями, уміннями і навичками. Такий підхід спрямовує нас до роздумів про питання саморегуляції студента, який є одним із вагомих психологічних факторів, що впливає на ефективність навчальної діяльності.

О.Є. Олексюк у визначенні поняття активізація навчально-пізнавальної діяльності студента акцентує увагу на таких смислових значеннях. Читаємо: «З одного боку, це якісний рівень діяльності студента, якому притаманна певна система ознак (самодетермінованих проявів активності); з іншого – це цілеспрямоване керування процесом пізнання студентів шляхом створення оптимальних психолого-педагогічних умов, під-

порядковане меті професійної підготовки, яке спрямоване на формування внутрішніх мотивів та цілей пізнавальної діяльності; ефективне засвоєння нових знань і здобуття навичок їх практичного застосування» [9, с. 8].

Ґрунтовним дослідженням пізнавальної активності учнів є праця В.І. Лозової, у якій автор наголошує, що «виховання пізнавальної активності в шкільний період життя людини є основою підготовки молодого покоління до продуктивної професійної діяльності, яка сприяє науково-технічному прогресу суспільства, його соціально-економічному розвитку, тому що активна особистість відзначає вміння ставити і розв'язувати нові проблеми, ініціатива, оригінальність мислення, протидія консерватизму, шаблону, здатність до критичного аналізу умов, фактів, підходів тощо» [7, с. 5].

Отже, ключовим положенням сутності поняття «активізація навчально-пізнавальної діяльності» є взаємодія викладача та студента, яка регламентується зовнішніми та внутрішніми чинниками, зокрема метою і змістом навчання, що робить проєкцію на кінцеву професійну ціль студента; формами, засобами, методами навчання; матеріально-технічною базою закладу вищої освіти; психофізіологічними якостями сучасного студента; орієнтацією викладача на особистісно-орієнтовану модель навчання; фаховою кваліфікацією викладача тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Студіювання сучасних психолого-педагогічних досліджень засвідчує, що проблема активізації навчально-пізнавальної діяльності розглядається у таких основних напрямках: дидактико-методологічний, що спрямований на пошук ефективних шляхів активізації навчально-пізнавальної діяльності студента; когнітивний – розвиток творчого мислення студента, процес пізнання здійснюється через активізацію особистості; цілісний – процес активізації навчально-пізнавальної діяльності студента розглядається у сукупності з такими поняттями, як саморегуляція, вольові зусилля, самостійність, цілеспрямованість, саме ці характеристики спрямовують особистість у бік пізнання нових знань, продуктивність вирішення поставлених задач, реалізацію навчальних цілей тощо. Утім, попри багатовекторність наукових розвідок, проблема пошуку ефективних дидактичних умов активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів зарубіжної літератури залишається актуальною та потребує подальшого вивчення. Слушним є коментар М.В. Артюшиної, що наслідком недостатньої активізації навчально-пізнавальної діяльності студента (студента-словесника зокрема!) є той факт, що «навчання часто стає формальним, студенти не розуміють сенсу вивчення тих чи інших предметів, збільшуються такі негативні явища, як списування, пропуски занять, запізнення тощо» [1, с. 25].

Метою даної статті є узагальнення наявних думок учених щодо визначення суті поняття «навчально-пізнавальна активність», класифікації рівнів пізнавальної активності та розробка шляхів активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів зарубіжної літератури.

Виклад основного матеріалу. Роздуми су-

часних дослідників скеровують нас до розуміння активізації пізнавальної діяльності студентів як якісно нового етапу діяльності студентів (передумови якої були закладені у шкільному віці!), для якої притаманно створення викладачем оптимальних психолого-педагогічних умов, наслідком яких є спрямованість студентів на творче осмислення, виконання, засвоєння нових знань і вмінь їх практично реалізовувати.

Активізація навчально-пізнавальної діяльності студента, на наше переконання, передбачає вирішення таких конкретних завдань: 1) усвідомлення специфіки психофізіологічних якостей сучасного студента; 2) розкриття індивідуальних можливостей кожного студента; 3) відкриття «прихованих» особистісних здібностей студентів; 4) з'ясування ставлення студентів до предмету навчання, до кінцевої цілі навчання, до бачення себе у майбутній професійній діяльності; 5) відбір форм, методів, засобів навчання, які стимулюють навчально-пізнавальну діяльність студентів.

Увиразненні завдання актуалізують питання класифікації рівнів навчально-пізнавальної активності майбутнього фахівця. Зазначимо, що попри варіативність підходів щодо класифікації рівнів навчально-пізнавальної активності, більшість дослідників найвищим ступенем прояву такої діяльності вважають творчий рівень. Порівняємо: репродуктивно-наслідувальну, пошуково-виконавську, творчу активність визначає Г.І. Щукіна [13]; репродуктивну, продуктивну й творчу активність – П.Г. Лузан [8]; репродуктивну, реконструктивну та творчу активність – В.І. Лозова [7]; репродуктивну, продуктивну та креативну активність – Т. Бондарева [2].

Отже, для рівня репродуктивної активності характерно усвідомлене вивчення теорії та відтворення; учні чи студенти на цьому рівні діяльності здатні в усній та письмовій формі відтворювати отримані знання, поняття, основні положення теорій, правила, закони, закономірності тощо. Рівень продуктивної активності передбачає вибір учнями чи студентами способів діяльності, оригінальність, інтерпретацію здобутих знань, здатність до критичного і самостійного мислення. Найвищий, творчий, рівень визначається самостійністю, ініціативністю, оригінальністю мислення особистості, бажанням ставити нові навчальні цілі та їх реалізовувати.

Розмірковуючи про оптимальні шляхи активізації навчально-пізнавальної діяльності, доцільно пригадати поради-рекомендації від студентів Гарвардського університету. Серед запропонованих порад цікавими є: «Якщо ти зараз заснеш, то тобі, звичайно, присниться твоя мрія. Якщо ж замість сну ти обереш навчання, то ти втілиш свою мрію в життя»; «Муки навчання всього лиш тимчасові. Муки незнання – вічні»; «Навчання – це не час. Навчання – це зусилля»; «Життя – це не тільки навчання, але якщо ти не можеш пройти навіть через цю його частину, то на що ти, взагалі, здатний?»; «Напруга і зусилля можуть бути задоволенням»; «Навіть зараз твої вороги жадібно гортають книжки» [14]. Вищезазначені мотиви, що увиразненні студентською спільнотою одного з найкращих університетів світу, певною мірою здатні викликати внутріш-

ній потяг студента-словесника до навчання, спонукати його до активних дій, підштовхнути до самовдосконалення, активізувати прихований внутрішній потенціал. Крім того, можна студентам запропонувати скласти свій варіант мотиваційних рекомендацій, адресований, наприклад, майбутнім абітурієнтам.

Отже, спробуємо увиразнити шляхи активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутнього учителя зарубіжної літератури.

Уважаємо, що успішна активізація навчально-пізнавальної діяльності студента-словесника залежить насамперед від уміння викладача створити атмосферу конструктивного діалогу зі студентом. Особливого значення педагогічне спілкування між викладачем і студентом набуває в умовах кредитно-модульного навчання, впровадження системи дистанційного навчання, використання різних форм он-лайн навчання тощо. Крім того, пам'ятаємо, що у фаховій підготовці студентів гуманітарного профілю пріоритетного значення набуває питання формування морально-етичних цінностей та норм. Так, саме учителі зарубіжної літератури відкривають для своїх учнів багатство світового красномистецтва, ілюструють ідею рівноцінності української літератури у світовому літературному контексті, виховують толерантне ставлення до культури інших народів, розвивають здатність до діалогу, розкривають єдність моральних норм, вчать творчо мислити. Тому в процесі навчальної діяльності викладачу необхідно враховувати тип мислення, логіку пізнання, національне ціннісне ставлення студентів-філологів.

У такому форматі викладач одночасно повинен виконувати функції: лектора, який ознайомлює з новим матеріалом; викладача-організатора, який координує виконання завдань, спрямовує розвиток творчих здібностей; консультанта-фасилітатора, мета якого спонукати студентів до самостійного вирішення поставлених навчальних завдань, самореалізації, професійного зростання. Зауважимо, що у новій моделі взаємодії викладача і студента (Л.Є. Петухова, А.С. Балюха додають третього суб'єкта спілкування – інформаційно-комунікаційне педагогічне середовище [10]) відбувається зміщення акцентів у бік студента. Так, суттєво змінюється роль студента, зокрема традиційна репродуктивна діяльність студента, яка пов'язана із закріпленням і відтворенням матеріалу (лекційного, книжкового), трансформується у творчо-рефлексивну діяльність. Як наслідок, студент з пасивного учасника навчального процесу перетворюється на активного діяча, який вміє аргументувати власні судження, розкривати свої творчі здібності, здійснювати самостійний пошук навчальної інформації та презентувати її у найбільш оптимальному варіанті. Натомість, як ми вже зазначали, викладач виконує роль консультанта і наставника. Маєрацію Г.Ф. Пономарьова, стверджуючи, що «ми маємо максимально відмовитись від стереотипів монособ'єктивної педагогіки, забезпечуючи особистісно-орієнтований характер навчання, організуючи управління педагогічним процесом з боку творчого викладача» [11].

Отже, альтернативу навчально-дисциплінарному типу спілкування складає особистісно-орієнтована модель, для якої притаманно діалогічний

варіант спілкування. Коли викладач і студент є рівноправними партнерами діалогу, студент навчається реалізовувати отримані теоретичні знання на практиці, розвивати професійні вміння, ставити нові навчальні цілі, упорядковувати свої дії, визначати шляхи досягнення цих цілей тощо, що, зрештою, значною мірою активізує його навчально-пізнавальну діяльність.

Ефективним способом активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутнього учителя словесника є застосування викладачем на заняттях інтерактивних форм навчання, нових освітніх технологій, електронного посібника, електронного навчального курсу. Наприклад, професорсько-викладацький склад Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка активно впроваджує у навчальний процес електронні курси навчальних дисциплін, з філологічних дисциплін зокрема [4].

Крім того, варто давати завдання, виконання яких потребує активної пошукової, дослідницької та творчої діяльності студентів – створення буктрейлерів, інформативних плакатів, учительського портфоліо, веб-сторінки, літературного пазла тощо. Наприклад:

1. Уявіть собі, що Ви рекламний агент, Вам потрібно продати художній твір певного жанру. На яких аспектах (ознаках, деталях тощо) ви акцентуєте увагу потенційних покупців? Підготуйте рекламний ролик, буктрейлер.

2. Розробіть літературний пазл «Жанр літератури», «Жанр оповідання...», «Жанр сонета...» тощо.

3. Спробуйте себе у ролі коректора. Ваше завдання: відомий твір української чи зарубіжної літератури «подати» у новому жанрі.

4. Спробуйте себе у ролі автора коміксів. Специфіку національно-історичного контексту створення художнього твору (національна літературна традиція, національно-історичні причини написання твору, функціонування цього жанру в національній літературі, місце твору в історії рідної та зарубіжної літератури, авторське світобачення) спробуйте передати через малюнки коміксів.

5. Створіть макет кіноафіші за художнім твором.

Закономірно, що для студентів покоління Z, яке народилося і зростає в полікультурному Інтернет-просторі, у світі комп'ютерів, цифрових технологій, соціальних мереж, логічним і природним є використання новітніх інформаційних технологій. Тому так важливо, щоб викладач «йшов у ногу з часом» і застосовував у своїй викладацькій практиці он-лайн кросворди, он-лайн тести, аудіокниги, що значною мірою, поперше, позитивно впливають на ефективність продуктивного діалогу між викладачем і студентом, по-друге, сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів.

Продуктивна організація навчально-пізнавальної діяльності студента-філолога передбачає застосування різноманітних методів і прийомів мотивування і стимулювання навчальної діяльності. Утім, особистий викладацький досвід дозволяє виокремити, на нашу думку, найбільш ефективні та дієві методи (у назві методів використовуємо класифікацію М.В. Артюшиної [1, с. 29]):

1) Метод створення ситуацій моральних переживань (передбачає викликання емоційних

переживань студентів при наданні навчального матеріалу за допомогою засобів художнього слова, яскравості, емоційності викладу). У реалізації викладацької діяльності зі студентами гуманітарного профілю, безперечно, названий метод є пріоритетним, адже читання художнього твору завжди зорієнтовано на особистість, на внутрішній світ, на роздуми про одвічні питання «добра і зла», на пошук істини. Проте ми повинні усвідомлювати, що у зв'язку з психофізіологічними особливостями сучасної молоді значною мірою ускладнюється процес читання художнього твору. Мова йде, передусім, про невміння заглибитись у художній текст, вдумливо читати, насолоджуватись текстом. До перелічених психофізіологічних ознак сучасної молоді, мабуть, варто додати й той факт, що у «Зетів» переважає віртуальне спілкування у порівнянні з реальним. «Цифровим аборигенам» набагато легше ділитися зі своїми внутрішніми переживаннями, думками, емоціями, поглядами, радістю, болем, сумом та ін. із віртуальними розмовниками, але багато з них не мають сміливості свій душевний стан розкрити перед аудиторією одногрупників. Саме тому так важливо заохочувати студентів до живого, відвертого діалогу. Пропонуємо прийоми реалізації такої роботи:

– постановка проблемних запитань у ході аналізу художнього твору;

– започаткувати зустрічі з «успішними» людьми (відомими науковцями, учителями, видавцями, письменниками, перекладачами);

– організувати діяльність літературної «лабораторії», у якій, у вільний час від навчання, малі групи студентів спільно читають художні твори (запрограмані); у процесі обговорення кожен із учасників висловлює своє особистісне сприйняття твору, інтерпретацію, розуміння авторської позиції, порівнює переклад із оригіналом тощо;

– відвідувати театральні вистави, дивитися кінофільми за мотивами художніх творів, брати участь в обговоренні;

– залучати студентів до участі у книжкових виставках-ярмарках, ділитися враженнями від книжкових новинок.

2) Метод заохочення прояву активності та самостійності, мета якого надати можливість студентам самостійно обирати завдання, форми і методи навчання. Прийомами реалізації цього методу є: складений студентами перелік худож-

ніх творів для обговорення; пропозиція тем за тим чи іншим художнім твором для дебатів; варіативність виконання творчих завдань тощо.

3) Метод організації змагань – надання можливості студентам проявити себе кращим за інших. Пропоновані прийоми: проводити літературні вечори, конкурс виразного читання, поетичний дебют студентів; організовувати спільні літературні читання зі студентами різних спеціальностей, факультетів та закладів вищої освіти.

На нашу думку, активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів зарубіжної літератури також сприяє моделювання професійних виробничих процесів. З огляду на це, варто наблизити навчальний процес до реалій шкільного викладання курсу; імпровізувати на практичних заняттях, уявляти, що це справжній шкільний навчальний процес викладання курсу «Зарубіжна література»; «приміряти» на себе роль учителя зарубіжної літератури. Особливу вагу набуває період педагогічних практик, які дозволяють продемонструвати уміння й навички аналізувати та інтерпретувати художні інонаціональні твори; оцінити власний фаховий рівень, усвідомити потребу у подальшому навчанні, визначити нові професійні цілі. Відтак, викладач повинен мотивувати, заохочувати студентів до формування високого рівня професійних умінь й навичок, надавати методичні консультації, аргументовано схвалювати навчальні дії студентів тощо.

Висновки. Особистісно-орієнтована модель навчання створює оптимальні умови для активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів зарубіжної літератури, адже забезпечує розвиток індивідуальних здібностей кожного студента, дає можливість реалізувати себе у різноманітних видах навчальної діяльності, реалізувати принцип варіативності у навчанні та проявити студентам самостійність прийняття рішень. Серед пріоритетних методів виділяємо: метод створення ситуацій моральних переживань, метод заохочення прояву активності та самостійності, метод організації змагань. Застосування новітніх інформаційних технологій, використання активних та інтерактивних методів і форм навчання, створення реальних виробничих (шкільних) ситуацій є тими ефективними педагогічними умовами, що сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів-словесників.

Список літератури:

1. Артюшина М.В. Методи і прийоми мотивування і стимулювання навчальної діяльності студентів / М.В. Артюшина // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Вип. 3. – С. 25-32. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2013_3_7.
2. Бондарева Т. Активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів у системі ступеневої вищої освіти / Т. Бондарева // Нова педагогічна думка. – 2013. – № 1. – С. 83-85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2013_1_19.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 375 с.
4. Грицак Н.Р. Використання електронного навчального курсу «Антична література» під час підготовки студентів-філологів / Н.Р. Грицак // Journal «ScienceRise: Pedagogical Education». – 2017. – № 12(20). – С. 17-22. – Режим доступу: http://journals.uran.ua/sr_edu/issue/view/7200.
5. Дмитрук Л.А. Теоретико-методологічні засади інтеграції навчально-пізнавальної та самоосвітньої діяльності студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л.А. Дмитрук, Ін-т педагогіки НАПН України. – К., 2014. – 36 с.
6. Клименко Н.О. Формування мотивів навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04. «Теорія і методика професійної освіти» / Н.О.Клименко; Луган. нац. пед. ун-т. ім. Т.Г. Шевченка. – Луганськ, 2005. – 20 с.

7. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / В.І. Лозова. – Харків: ОВС, 2-е вид., доп., 2000. – 164 с.
8. Лузан П.Г. Теоретичні і методичні основи формування навчально-пізнавальної активності студентів у вищих аграрних закладах освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / П.Г. Лузан. – К., 2004. – 42 с.
9. Олексюк О.Є. Активізація пізнавальної діяльності студентів у процесі загальнопедагогічної підготовки: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.Є. Олексюк. – К., 2005. – 24 с.
10. Петухова Л.Є., Бальоха А.С. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкових класів у моделі трисуб'єктної дидактики / Л.Є. Петухова, А.С. Бальоха // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: [XI-а Міжнародна науково-практична конференція]. – К.: Гнозис, 2016. – Додаток 1 до Вип. 37, Том II (70). – С. 453-462.
11. Пономарьова Г.Ф. Взаємодія викладача і студента у навчально-виховному процесі педагогічного ВНЗ / Г.Ф. Пономарьова // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2014. – № 45. – С. 25-36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2014_45_6.
12. Шепеленко Т.Л. Теоретичні засади проблеми пізнавальної активності і самостійності студентів / Т.Л. Шепеленко // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2017. – № 2. – С. 109-115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2017_2_20.
13. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Г.И. Щукина. – М.: Просвещение, 1979. – 160 с.
14. 15 мотиваційних порад від студентів Гарварду. – Режим доступу: <https://inspired.com.ua/practice/people/harvard-students-advice/>.